

سه‌باح موسا علی

میژووی زمانی کوردی

ته‌وه‌ری یه‌که‌م: میژووی مادده‌گان

وای پی ده‌چیت، کۆنتیرین باس تاییه‌ت به گه‌لی کورده‌وه، ئەو خشته قوره سۆمه‌ریبانه‌یه، که میژوویان بۆ (۳) هه‌زار سال (پ.ز) ده‌گه‌ریته‌وه و تیایدا باسی خاکی (کاردا) یان (قاردا-Qarda)ی نزیک زه‌وی و زاری گه‌لی (سۆمه‌ر- People of su) دمکات، که له باشووری ده‌ریاچه‌ی (وان) ده‌ژیان.

رایه‌کی تر هه‌یه ده‌لێت: (ره‌گ و ریش‌ه‌ی (کورد) له وشه‌ی (کاردوچی-Karduchi) یه‌وه هاتوه، که (ئه‌گزه‌فۆن) باسی لێوه کردووه، ئەمه‌ش هیچ ناگه‌یه‌نیت، به‌لام چوووته ناو زمانی یۆنانیه‌وه، که هاوتای وشه‌ی (کورتۆ - Qorti) (١) یه‌ زۆر له زانا و لیکۆله‌ران له‌و برۆایه‌دان، که کورد نه‌وه‌ی (ماد)ه‌کانن و زمانی

ته‌وه‌ری یه‌که‌م: میژووی مادده‌گان
ته‌وه‌ری دووه‌م: دیالیکته‌گانی زمانی کوردی
ته‌وه‌ری سێیه‌م: خه‌سه‌ته‌گانی زمانی کوردی

كوردی پاشماوه یان دریژه پیدانی زمانی ماددی كۆنه، ئەمەش پێی بۆ دەچیت، چونكه زۆربەى زانا و توپژهران، میژووی كورد و زمانی كوردییان بۆ (ماد) گه‌ران دوو هته‌وه.

(مینۆرسكى) ده‌لێت (كه له میژوو ده‌روانم و كۆچى هه‌موو هۆزه ئێرانیه‌كان دێنمه به‌رچاو، بۆ لێكدانه‌وه‌ى بلاو بوونه‌وه‌ى كورد هه‌كان بۆ ئەو ناوچه‌یه‌ى كه كه‌وتوو هته‌ خوارووی (ئه‌نگه‌ره) له ئاسیای ناوه‌راست و باكووری سووریاوه، جگه له كۆچى ماد هه‌كان هه‌چ كۆچى كۆچى دى به‌دى ناكه‌م)^(٢).

كه باسى زمانی كوردی ده‌كریت، به‌كسه‌ر ناوی (ماد) هه‌كان دێته پێشه‌وه، ئاماژه بۆ ئەوه‌ش ده‌كریت، كه په‌گه‌ز و نه‌ژاد و په‌چه‌له‌كى كورد (ماد) ه، واتا (ماد) هه‌كان سه‌رچاوه‌ى نه‌ته‌وه و زمانی كوردین.

زانای به‌ناوبانگ (مار) ده‌لێت: (زمانى كوردی له كاتى گه‌شه‌كردنیدا، له‌لایه‌ن زمانى (ماد) هه‌كانه‌وه كارى تێكراوه، هه‌ندىك له‌و پروایه‌دان كه زمانى كوردی له زمانى ماد- جیابوو هته‌وه، چونكه (ماد) هه‌كان به‌ په‌گه‌زى سه‌ره‌كى به (كورد ده‌ژمێردرین))^(٣).

(مینۆرسكى) ده‌لێت: (رایه‌ك هه‌یه كه گوتوو یه‌تى، زمانى كوردی وه‌ك هه‌موو شپوه تاز هه‌كان له ئێراندا، زۆربەى كه‌رهسه‌ى دروستبوونی خۆى له زمانى كۆنى (ماد) هه‌كانه‌وه وه‌رگرتوو، میدیاش) ده‌سه‌لاتداریى هه‌بووه، كه ئێرانى كۆنى به‌رپوه بردوو)^(٤).

(زمانى كوردی به‌كێكه له‌و زمانه ئێرانیه‌وه و سه‌ر به‌لقى باكووری خۆرئاوايه، هه‌رچه‌نده ئەم زمانه‌ش له رووى په‌گه‌زه‌وه، له‌گه‌ڵ زمانه‌كانى دیکه‌دا سه‌ر به‌ خه‌زانی هه‌ندۆ-ئارییه، به‌لام دراوه‌ته پال ئەو زمانه‌ى كه (ماد) هه‌كان پێى دووان و له سه‌ره‌تای هه‌زارى یه‌كه‌مى (پ.ز) له‌ناوچه‌ى گۆمى (ورمى) دا ژیاون. به‌رای زۆربەى لێكۆله‌ران / كورد هه‌كان به‌ پاشماوه‌ى (ماد) هه‌كان داده‌نرین)^(٥).

(ماد) هه‌كانیش له نیه‌وى دووهمى سه‌ده‌ى سه‌وته‌مى (پ.ز)، توانییان ده‌ست به‌سه‌ر ناوچه‌یه‌كى گه‌وره‌و فراوان بگرن و ده‌سه‌لات به‌سه‌ر ئێران و به‌شى باكووری عێراق و چه‌ند به‌شێك له ئاسیای ناوه‌راست په‌یدا بکه‌ن)^(٦).

سه‌رچاوه و به‌لگه‌نامه یه‌كجار زۆرن، كه له ده‌وره‌یه‌رى میژووی (ماد) هه‌كانه‌وه ده‌خولێته‌وه و باسیان لێوه ده‌كات، (له تێكسته‌كانى شاهى ئاشوورى (شه‌لناسرى سییه‌م ٨٥٩-٨٢٨ پ.ز)، بۆیه یه‌كه‌م جار ناوی ئێرانیه‌كان هاتوو، ئەوه‌ش له كاتێكدا كه به‌ره‌نگارى ئەو هه‌لمه‌ته ئاشووریه‌ بوون، كه له سالى (٨٤٤ پ.ز) هه‌تاویانه‌ته سه‌ر ناوچه‌ى چیاى زاگرووس له هه‌مان

هه‌لمه‌تیشدا ئاشوورییه‌کان ناوی فارسه‌کانیان هیناوه و داویانه‌ته پال پایته‌خته‌که‌کیان که (پرسوا-فراسوا)* بووه، پاشان ئاشوورییه‌کان له سالی (۸۳۶ پ.ز) په لاماری ولاتی (میدیا) بیان داوه^(۷).

ولاتی (ماد) له چهند میرنشینیکی بچووک پیک هاتبوو، به لام له سه‌ردهمی (که‌یخوسره و ۶۲۵- ۵۹۳ پ.ز)، توانی نهو میرنشینه (ماد) انه‌ی، که بۆ ماوه‌یه‌ک له ژیر دهستی (ئه‌سکیش) دا بوون، یه‌ک بخاته‌وه و ته‌نانه‌ت له سالی (۶۱۲ پ.ز) توانیان شاری (نه‌ینه‌وا) پایته‌ختی کلدانیه‌کان بگرن و سنووری میدیا گه‌یشته روویاری (قزل نارماق) له دووری (۵۰) کم له خۆره‌ه‌ولاتی (ئه‌نکه‌ره) ی پایته‌ختی تورکیا. مامۆستای زمانناسی کورد توفیق وه‌هبی له باره‌ی میژووی کورد و زمانی ماده‌کانه‌وه و تاریکی نووسیوه و تیایدا گوتوویه‌تی: (دامه‌زاندنی پاشایه‌تی خانهدانی ساسانی (۲۲۶ پ.ز) به‌شیکی ولاتی ماد که له ژیر ناوی (مادی ئه‌ترۆپاته‌کان) ئیداره‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆی هه‌بوو، به‌شه‌که‌ی تری له نیوه‌رۆی (جنوبی) نه‌ودا به‌ناوی مادی گه‌وره‌وه به‌ناوبانگ بوو که پایته‌خته‌که‌ی (هه‌مه‌دان) بوو، شایه‌کانی په‌رس گه‌لی جار و به‌تایبه‌تی هاوینان تینیدا دانه‌نیشن. سنووری رۆژئاوای مادی ئه‌ترۆپاته‌کان ده‌گه‌یشته (دیجله)، سنووری نیوه‌رۆی، ناوی قزل نوزون (له شیمالی بیجار) -بانه- دوکان -زتی کۆیه- هه‌تا (دیجله) بوو.

له ولاتی ماددا ئه‌مرۆکه کورد هه‌یه، ئه‌ی نه‌ته‌وه‌ی ماد چیی لیهات؟ وه‌کو له سه‌ردهمی ساسانییه‌کاندا قه‌وماویکی دیریکی وه‌ها که ئه‌م نه‌ته‌وه گه‌وره‌یه‌ی مه‌حوو له‌ناویرد کردبێ؟

رووی نه‌داوه، بیگومان نه‌ته‌وه‌ی ماد هه‌تا ئه‌مرۆ (موجوده) و نه‌وه‌له‌که‌ی ئه‌مرۆ له ژیر ناوی گشتی کوردا دهناسری و له عه‌ینی نه‌و ولاته‌دا ولاتی ماددا، دانیشتوووه له ماده‌کان به‌ولاوه که‌سی تر نین، به‌لام وا دیاره ئه‌م راستیه‌یه، هه‌تا ئیستا، زۆر له زاناکان دانیان پیندا نه‌ناوه^(۸).

هه‌ر به‌هه‌مان شیوه، (توفیق وه‌هبی) جهخت له‌سه‌ر بیروراکانی ده‌کات و دووپاتی ده‌کاته‌وه که له کۆتایی سه‌ده‌ی یه‌که‌می (پ.ز) کورده‌کان دوو جووره ژیانان بردۆته سه‌ر، یان به‌ دوو چه‌شن ژیان ده‌بینران په‌کیکیان (گوردی- Gordyaei) نه‌وی تریان (کورتی- Kurti) بووه، کورتیه‌کان ئاری بوونه، هه‌روه‌ها ده‌لێت: (ئه‌مانه‌ باپیرانی کورده‌کان له‌وانه‌یه به‌شیک بوونه له گورتیه‌کان و له‌ناو ماده‌کاندا له باکووره‌وه هاتوونه‌ته ئیره و تیندا جیگیر بوونه^(۹)).

هه‌روه‌ها مامۆستا توفیق وه‌هبی له ژماره شه‌شه‌می گوڤاری (که‌لاویژ) دا و تاریکی له‌سه‌ر دیری (له ناوچوونی ماده‌کان) نووسیوه و تویه‌تی (بۆ میژوو ئاشکرا بووه، که هۆی شکاندنی (ناستیگی، شای دوا‌یی) ماده‌کان له شه‌ره‌کانی دوا‌ییدا (۵۵۰ پ.ز) به دهستی (کوروش) ی

شای هه‌خه‌مەشی پارس که ژیر دەستی خۆی بوو (ژیر دەستی ئاستیاگ) و کهوتنی ماددەکان له‌ژیر دەستی پارسەکانەوه، لایەنگرتنی بەشی له ماددەکان بۆ (کوروش) و چوونه ریزییه‌وه، هه‌لگه‌رانه‌وهی ئەم بەشه کارەساتیکی میژوویی وها بوو، بۆ نه‌ته‌وهی ماد، که وینه‌ی نه‌بووه^(۱۰).

(ماددەکان ده‌وله‌تیکێ زۆر به دەسه‌لاتیان هه‌بووه، ته‌نانه‌ت له دەوری (هه‌مخشه‌تره)، دووه‌م پادشای به‌هیزی ماد، پارسەکان به ته‌واوی کهوتنه ژیر چنگی ئەمانه، به‌لام که (هه‌خامه‌نشینه‌کان) هاتنه کایه‌وه ئیتر ده‌وله‌تی (ماد) ته‌واو ده‌سه‌لاتیان نه‌ما و پروویان کرده کزیی^(۱۱).

(له پاش له ناوچوونی حکومه‌تی (ماد) وه‌نه‌بێ میلیه‌ته‌که له‌ناوچووینت، به‌لکو ئەو میلیه‌ته به‌ره هه‌ر مایه‌وه و خۆی پاراست و به‌ده‌ورووبه‌ری کپوه‌کانی (زاگرۆس) دا بلا‌بووه و تاگه‌یشته سه‌ر کوردی ئیمیرۆ. که‌وابوو ده‌رکه‌وت که (کورد) له نه‌ته‌وهی (ماد) ه و (ماد) ییش قه‌ومیکی ئاری بوون^(۱۲).

د. شاکر خصاک) له کتێبه‌که‌ی به‌ ناوی (الاکراد- دراسه جغرافیه اثنوگرافیه) دا ده‌لێت: (په‌گه‌زی ناوی کورد ده‌گه‌رپته‌وه بۆ دوو تیۆری توژینه‌ران، یه‌که‌میان له (گۆتۆ)، (Guto) و دووه‌میان بۆ (کیرتی-Kyrtii) هاتوه. یه‌که‌م تیۆر واباس ده‌کات که گه‌لی (گۆتۆ-Guto) ئەو گه‌لن له مه‌مله‌که‌تی (گۆتیام-Gutiam) له رۆخی خۆره‌ه‌لاتی رۆوباری (دیجله) له‌نیوان زتی خواروو و رۆوباری دیاله (سیروان) ده‌ژیان^(۱۳).

ته‌وه‌ری دووه‌م: دیالیکته‌کانی زمانی کوردی

زمانی کوردی، یه‌ک زمانه پتی ده‌لێن، زمانی کوردی و به‌چهند شیوه قسه‌ی پی ده‌کریت که ئەمانه‌ن:

* شیوه‌ی کرمانجی^(۱۴)

* کۆمه‌له‌ شیوه‌ی لوری (که‌له‌وری، له‌کی، فه‌یلی، لوری، به‌ختیاری، مامه‌سینی)

* شیوه‌ی گۆرانی (هه‌ورامی، زه‌نگه‌نه، کاکه‌یی، باجه‌لانی)

* شیوه‌ی زازایی، شیوه‌ی کرمانجیش ده‌بیته‌ دوو به‌شه‌وه:

۱- کرمانجی باکوور (بایه‌زیدی، هه‌کاری، بۆتانی، ئاشیتیه‌یی، بادینانی)

۲- کرمانجی باشوور (موکری، سوژانی، سنه‌یی، سلیمانی)

هەندیکى دى له زمانناس و زاناكان، زمانى كوردى به جۆر و شىوازىكى دىكه‌دا دابه‌ش ده‌كەن: (كوردەكان به دىيالىكتى هيندۆ-ئەوروپى نزيك له فارسى تازە دەئاخافتن، دوو دىيالىكت هەيه، كرمانجى باكوور و خۆرئاوا، كه كوردەكانى توركييا و سوريا و لاتانى يه‌كيتى سۆفیه‌ت (جاران-ليكوهر) و باكوورى عىراق و كرمانجى باشوور، كه پى دەوتريت (سۆرانى) و كوردەكانى ئىران و خۆرهلەلاتى عىراق پى دەوتين)^(١٥).

شاره‌زا و زاناكانى زمانى كوردى تىكرا، زمانى كوردىيان كوردووته چوار به‌شى سهره‌كى يان چوار دىيالىكتى سهره‌كى، بۆ نمونه: زانای گه‌وره (ئهمين زه‌كى به‌گ) دابه‌شكرديكى به‌كار هيناو و به‌م جۆره دابه‌شى كوردووه: (كرمانجى، لورى، كه‌لهورى، گۆران)^(١٦).

زۆر راويوچوونى جياواز و جوداى نوێ له باره‌ى دابه‌شكردي شيوه و دىيالىكت و له‌هجه‌كانى زمانى كوردى و هەر يه‌كێك له‌وانه، رايه‌كه‌ى خۆى به‌ جوان و ريك و پيكتن ده‌زانيت، له باره‌ى دابه‌شكردي نوێ دىيالىكته سهره‌كيبه‌كانى زمانى كوردىيه‌وه.

(د. فواد حه‌مه خورشيد) لىسته و نه‌خشه‌يه‌كى ريك و پيكي داناوه و زۆر به‌جىيه. دىيالىكتى كرمانجى باكوور، دىيالىكتى كرمانجى ناوه‌راست، دىيالىكتى كرمانجى باشوور، دىيالىكتى كرمانجى گۆران)^(١٧).

ته‌وه‌رى سىيه‌م: خه‌سله‌ته‌كانى زمانى كوردى

دياره زمان شوپن و پيگه و جيگايه‌كى گرنگ و تايبه‌تى له‌ژيانى مرؤفدا هەيه، كۆمه‌لگه‌ى مرؤفايه‌تى بى زمان نه له قه‌واره و نه له ناستى پيشكه‌وتن ده‌گه‌يشته ئه‌م بوونه‌ى ئىستاكه و هەر ژيان به‌بى زمان نه‌ده‌بوو.

گه‌ليك له زانا و توپژهر و زانايانى كۆمه‌ل، مرؤف به زمان له گياندارانى تر جودا ده‌كه‌نه‌وه، هەندىكيان ده‌لێن ئه‌گه‌ر مرؤف زمانزان نه‌بووايه جياوازيه‌كى نه‌وتۆى له‌گه‌ل گيانله‌به‌ر و ئازله‌دا نه‌ده‌بوو!

زانايانى دى له‌و بروايدان، كه هەر زمانه بنه‌ماى بوون و بلاوبوونه‌وه‌ى شارستانيه‌تتبه، هەر له‌ريگاي زمانه‌وه، شارستانيه‌ت و زانست و بىروكه و هزر له گه‌ليكه‌وه بۆ گه‌ليكى تر و له نه‌وه‌يه‌كه‌وه بۆ نه‌وه‌يه‌كى تر گه‌يشتووه و زمان هۆى بلاوكرده‌وه و راگه‌ياندن و له‌يه‌ك گه‌يشتن و پىوستتبه‌كانى ترى ژيانه و جگه له‌وه‌ى هەر ميلله‌تيك به‌ دريژايى ميژووى خۆى، زمانىكى تايبه‌تى و دريژراو له‌سهر بنه‌ماكانى پىزمان و پىنووس و جۆره رسته ريكخستتبه‌ك و كۆمه‌له هه‌لومه‌رجيكي جياواز له هى ميلله‌تيكى دى بۆخۆى پيگ هيناو و بۆى بووه به مەرجهيكي

سهرهکی و بنه پرهتی بوون و مانی و کردوویهتی به ئامرازی له یه کتری گه یشتن و جیبه جیکردنی پتویستییه سهرهکی و سهرهتاییه کانی ژبان و دهسکه لای بیرکردنه وه و یه کیتی ریزه کانی و بلاوکردنه وه و راگه یاندنی هه موو لایهن و بواره کانی ژبان.

ئینجا له م پروانگه یه وه، هه ر زمانیک له زمانانی جیهان، خه لکیکی زۆر پتی بدوین یان که م، تایبه تیتی و خه سلته و سیمای خۆی هه یه، جو دای ده کاته وه له گه ل زمانانی دیکه دا، به م پتیه ش، زمانی کوردی تایبه تیتی و سهر به خۆیی خۆی هه یه، که دیار و ئاشکرایه.

سهرچاوه کان:

- (۱) فؤاد حه خورشید، الكرد في المصادر القديمة، آر درایفر، بغداد، ۱۹۸۶، ل ۱۳.
- (۲) مینورسکی، الاکرا د، ملاحظات وانطباعات، وه رگێرانی د. مارف خه زنه دار، بغداد، ۱۹۸۶، ل ۳۸.
- (۳) که ریم زه ند، زمانی کوردی، سلیمان چاپخانه ی کامه رانی ۱۹۷۷، ل ۱۴.
- (۴) مینورسکی، الاکرا د، سهرچاوه ی پتیشوو، ل ۳۷.
- (۵) بروانه مینورسکی، الاکرا د، سهرچاوه ی پتیشوو، ل ۳۸.
- (۶) زویتر بیلال ئیسماعیل، میژووی زمانی کوردی، وه رگێرانی یوسف ره ئووف عه لی، دار الحریه، به غدا، ۱۹۸۴، ل ۱۷.
- * (پرسوا-فراسوا): مه نزلگای فارسه کانه و ده که ویتته نزیک گۆمی (ورمی)، یه که م شوینه فارسه کان تیتیدا دانیشتوون.
- (۷) زویتر بیلال ئیسماعیل، سهرچاوه ی پتیشوو، ل ۱۸.
- (۸) توفیق وه هبی، کورد عه شه رتیکي ماد بوو... گۆفاری گه لاویژ، ژماره ۲۵، سالی یه که م، ۱۹۳۹، ل ۳۹.
- (۹) توفیق وه هبی، قه ومی ماد، گۆفاری گه لاویژ، ژماره (۲)، به غدا، سالی ۱۹۳۹، ل ۴۰.
- (۱۰) توفیق وه هبی، له ناوچوونی ماده ده کان، گۆفاری گه لاویژ، ژماره ۶، به غدا، سالی ۱۹۴۰، ل ۳۳.
- (۱۱) عه لانه دین سه جادی، میژووی ئه ده بی کوردی، چاپی دووهم، به غدا، ۱۹۷۱، ل ۵۰.
- (۱۲) عه لانه دین سه جادی، سهرچاوه ی پتیشوو، ل ۵۰-۵۱.
- (۱۳) د. شاکر خصباک، الاکرا د، دراسته جغرافیه اتنوگرافیه، مطبعة شفیق، بغداد، ۱۹۷۲، ص ۱۴۴.
- (۱۴) توفیق وه هبی، دابه شکردنی شپوه کانی زمانی کوردی، گۆفاری گه لاویژ، ژماره (۴)، سالی ۱۹۴۰، ل ۲۷-۳۲.
- (۱۵) تومابوا، مع الاکرا د، ترجمه آواز زهنگه نه، بغداد، مدیریه الثقافه الكردیه العامه، ۱۹۷۵، ص ۱۳۲.
- (۱۶) ئه مین زه کی به گ، میژووی کورد و کوردستان، چاپی یه که م، به غدا، ل ۱۷۱.
- (۱۷) د. فوئاد حه مه خورشید، زمانی کوردی، ده زگای رۆشن بیری و بلاوکردنه وه ی کوردی، به غدا، ۱۹۸۵، ل ۱۳-۱۴.